

Кривошея В.В., Фицик Л.А.

УКРАЇНСЬКА КОЗАЦЬКА СТАРШИНА (огляд літератури)

Елітарні верстви в різні періоди української історії все частіше стають об'єктами досліджень. Метою цього огляду є чисельна література про персональний склад української козацької старшини, яка становить стрижень дослідження історії українського козацтва. Не вияснивши цього фундаментального питання, неможливо вирішити проблеми становлення української еліти, еволюції статусу, власності, освітнього рівня, світоглядних питань.

Початком формування історіографії проблеми можна вважати початок ХІХ ст. – час, коли світ побачили перші публікації істориків, які загально прийнято вважати науковими працями. Внаслідок різних суспільно-політичних причин увесь історіографічний процес дослідження зазначеної проблеми розподілився на три періоди: дореволюційний (ХІХ – початок ХХ ст.), радянський (1917 – 1991 рр.), сучасний, який розпочався з проголошенням державної незалежності України.

У ході першого з них розпочався процес нагромадження фактичного матеріалу, у збиранні якого брали участь М. Костомаров, М. Максимович, Д. Бантиш-Каменський, С. Соловйов, М. Білозерський, О. Лазаревський, В. Модзалевський, В. Липинський, Г. Милорадович, Д. Багалій, В. Барвінський, М. Грушевський, М. Астряб, В. Герасимчук, І. Каманін, Д. Коренець. У своїх працях вони розглядали персональний склад, продовжуючи літописну традицію реєстрів козацьких гетьманів та полковників.

В узагальнюючих працях Д. Бантиш-Каменського, М. Маркевича, С. Соловйова була закладена тенденція негативного ставлення до правобережних гетьманів, а також, відповідно, і старшини, що призвело до зниження інтересу щодо цієї

категорії, як антиросійськи налаштованої. В їх працях (особливо примітках) згадані деякі полковники (в першу чергу лівобережні), які особливо відзначилися у битвах чи політичних акціях.

М.А. Максимович у статті “Заметка о первых гетьманах козацких и полковниках прилуцких” критикував “Историю Малороссии” М. Маркевича за ряд помилок у персональному складі полковників Прилуцького полку [1]. У “Листах про Богдана Хмельницького”, адресованих М. Костомарову, М. Максимович уточнює персональний склад козацької старшини, виділяє велику кількість недоліків, у т. ч. фактологічного характеру, які були притаманні монографії “Богдан Хмельницький”, серед яких так зване “змішання осіб” з числа сподвижників Б. Хмельницького (Іван Барабаш у костомарівській праці був переплутаний з Ілляшем Караїмовичем, Адамович названий Ждановичем, канівський полковник Семен Савич названий Павичем і т. д. [2]).

Звертаючись до дослідження гетьманату від Хмельницького до Скоропадського [3], М. Костомаров згадував різних старшин, ілюструючи діяльність того чи іншого гетьмана. Богдану Хмельницькому, Івану Виговському, Юрію Хмельницькому, Брюховецькому, Самойловичу, Івану Мазепі він присвятив окремі монографії, які зберігали своє наукове значення майже до кінця минулого століття. Вчений уперше назвав маловідомих на той час генеральних старшин, які оточували цих гетьманів [4]. М. Максимович зробив ґрунтовний огляд полків часів Богдана Хмельницького і навіть реєстр їх полковників [5], вперше вказав на невідомі раніше періоди знаходження на генеральних урядах окремих старшин [6], здійснив перше спеціальне дослідження історії сотенної старшини Бубнівської сотні Переяславського полку [7].

Як окремий напрям дослідження відзначимо розвиток генеалогії козацько-старшинських родин, найбільший вклад в розвиток якого в дореволюційній історіографії зробили Олександр Лазаревський і Вадим Модзалевський. Саме їх зусиллями формувалися основні напрями дослідження козацької старшини.

Особливе значення в цей період мають праці О. Лазаревського. Зосередивши увагу на значних дворянських родинах,

які вели свої родовідні від козацько-старшинського кореня, він першим чітко і виразно привернув увагу до проблеми українського елітаризму через козацько-старшинські родоводи, його творчість можна назвати першою хвилею публікацій про козацьку старшину. Він намагався подати історію окремих полків через біографії старшин: Переяславського – Думитрашок-Райч [8], Афендиків [9], Безбородків [10], Берлів [11], Сулимів [12], Томарів [13], Іваненків [14], Чернігівського – Полуботків [15], Бутовичів [16], Радичів [17], Батуринських [18], Бобирів [19], Лизогубів [20], Гадяцького – Бороховичів [21], Милорадовичів [22], Грабунок [23], Крижанівських [24], Трощинських [25].

Учений дослідив історію старшини та родоводи керівників Стародубського полку [26], що привернули його особливу увагу – Миклашевські [27], Бороздни [28], Скоропадських [29], Бугаївські [30], Валькевичів [31], Прилуцького [32] – Горленків [33], Марковичів [34], Галаганів [35], Лубенського [36] – Свічок [37], Гамалій [38], Гоголів-Яновських [39], Ніжинського [40] – Золотаренків [41]. О.Лазаревський започаткував, але не завершив навіть намічені ним плани дослідження Полтавського полку [42], вперше подав родовідні Іскр [43], Кочубеїв [44], Герциків [45], Жученків-Жуковських [46], Левенців [47].

Для з'ясування методології дослідника на особливу увагу заслуговує надруковане О.М. Лазаревським у 1880 р. на сторінках “Русского Архива” дослідження “Павло Полуботок. Нарис з історії Малоросії XVIIIст.” Ідея його написання виникла в історика безпосередньо після публікації у 1876 р. “Русской стариной” статті М.І. Костомарова “Павло Полуботок”. Увівши до наукового обігу значну кількість нових документальних джерел, історик дав цій особі оцінку, що значно відрізнялася від костомарівської [48]. Якщо Костомаровим гетьман зображувався як “сміливий, шляхетний герой, пожертвував своєю свободою який і навіть самим життям за право своєї батьківщини” [49], то в інтерпретації О.М. Лазаревського “Полуботок якщо і був героєм, то одного лише шляхетства” [50]. Подібну позицію займав дослідник стосовно й інших персоналій старшини.

А. Востоків, звернувшись до дослідження долі братів Виговських і Нечая, продовжував вивчати процеси у козацько-

старшинському середовищі, які розгорталися під час наказного гетьманування Якіма Сомка, звертаючи увагу на склад старшин, які підтримували цього гетьмана [51]. В біографічному нарисі полтавського полковника Івана Черняка автор дав характеристику складних взаємин полтавської старшини [52], досліджував також долю родини Самойловичів [53]. О. Страдомський подав реєстр сотників мглинських [54].

В. Антонович і В. Бец стали авторами нарисів про гетьманів, серед них – перший політичний портрет П. Тетері [55]. А. Васильчиков досліджував біографію Розумовського [56], М. Григорович – Безбородка [57], родовід Горленків вивчав А. Дабіжа [58], Сірка – В. Данилович [59].

Розпочаті родовідні пошуки знайшли продовження у працях неперевершеного генеалога козацької старшини В.Л. Модзалевського.

Намагання довести актуальність генеалогічної проблематики змусило дослідника підготувати і опублікувати чотири томи “Малороссийського родословника”, низку інших праць, які становлять фундамент генеалогії української козацької старшини [60]. Високо оцінивши внесок свого попередника О. Лазаревського у дослідженні проблематики у I томі “Малороссийського родословника”, він висловлює жаль з приводу того, що праці історика відзначаються досить різкою упередженістю суджень і якоюсь особистою озлобленістю стосовно “Людей Старої Малоросії”, котрі не задовольнили своєю поведінкою прямолінійно-демократичних суджень автора [61].

Особливий інтерес проявив історик до жанру персоналій. В біографії людини, на його думку, сфокусовані долі епохи, тому вивчення останньої “тільки й можливе при детальному вивченні біографії його діячів” [62]. Саме тому вчений взяв на озброєння просопографічний метод для вивчення історичного процесу.

Продовження видання неопублікованих матеріалів п’ятого тому “Малороссийського родословника” В. Модзалевського розширює наші знання щодо його наукової спадщини [63]. Крім зазначених у чотиритомній праці родоводів до інтересів вченого потрапили дослідження роду Ігнатовичів [64], Чернишів [65], Шиман-Шимановських [66], Апостолів [67], Черняків [68], Ракушок-Романовських [69]. Продов-

жуючи традиції написання полкових історій О. Лазаревського, В. Модзалевський одну зі своїх робіт присвятив вивченню старшини частини сотень Лубенського полку [70].

Уваги дослідників і подальшої публікації вимагає значний фактичний матеріал неопублікованого фонду В. Модзалевського [71], а також так звана “Збірка В. Модзалевського” [72] неопублікованих поколінних розписів.

Прорив у біографістиці правобережної старшини здійснив В’ячеслав Липинський, який вперше населив період діяльності Богдана Хмельницького конкретними діючими особами [73]. Його монографії присвячені вихідцям із шляхти у старшинському середовищі, з’ясуванню причин їх вчинків. Він став фундатором такого історіографічного напрямку дослідження не лише шляхтичів в козацькому середовищі, але і вивчення локальних груп цієї шляхти.

Г. Милорадович систематизував наявний на кінець ХІХ ст. матеріал щодо дворянських родин Чернігівської губернії, який зберігався в архіві губернського дворянського зібрання, і оформив дворянську родовідну книгу з даними на початок ХХ ст. [74]. Серед тогочасного дворянства Чернігівщини більшість була вихідцями з козацько-старшинського середовища. Крім того, спеціальне дослідження Г. Милорадович присвятив Кочубеям [75], не полишав і пошуку корінь і свого роду [76].

Дослідження М. Слабченка і нині використовуються в системі аргументації деяких дослідників. З цього приводу зазначимо, що праці цього автора навряд чи можна віднести до багатих на невідомий науковцям матеріал. Крім того їх відзначає надто довільне тлумачення козацьких урядів [77]. Це, зокрема, стосується розуміння їхнього місця в просторі і часі. Тому в історіографічному плані щодо козацької старшини праці Слабченка мають невелику цінність.

У рамках вивчення “обласної історії” складну історію Носівської сотні Київського полку та її сотників Шаул досліджував В. Барвінський [78], Києва козацького – І. Лучицький [79], Воронківської сотні Переяславського полку – П. Федоренко [80]. Д. Багалій, рецензуючи працю О. Лазаревського, доповнив список старшини Ніжинського полку [81], а досліджуючи історію слобідських полків, він вперше розглянув проблему проникнення старшини з Гетьманщини

на Слобожанщину [82]. М. Рклицький зробив блискучу порівняльну характеристику козацьких родин, які збереглися на Золотоносщині впродовж 1767–1900 рр. [83].

Слід відзначити доробок у руслі персоніфікації української історії досліджуваного періоду, який вніс М. Грушевський. Хоча для нього персональний склад і генеалогія козацької старшини не були предметом спеціального дослідження, на сторінках багатотомної історії, майже в усіх розвідках та книгах, у яких він аналізується козацька історія, він фіксував згадки про генеральну старшину, полковників і сотників [84]. М. Грушевський вперше вказав на деяких невідомих раніше генеральних старшин [85].

У річищі козацької генеалогії працював С. Ксензенко, який дослідив родовід Зарудних [86], М. Астряб присвятив спеціальну розвідку Маркевичам [87], В. Герасимчук – Виговському та його взаєминам з Юрієм Хмельницьким [88], І. Каманін – родоводу Б. Хмельницького [89], Д. Коренець – Виговському та Пушкарю [90].

Другий період історіографії характеризується нерівномірністю, і в зв'язку з цим простежуються три підперіоди накопичення історичних знань з досліджуваної проблеми: I. – 1917 – 30-ті рр., II. – 30-ті – перша половина 50-х рр., III. – друга половина 50-х – 1991 р.

У 1917 – 1930-ті рр, в нових історичних умовах, у радянській Україні продовжував працювати М. Грушевський, в цей час розпочали наукову діяльність Л. Окіншевич, С. Шамрая, М. Ткаченко, І. Бойко, О. Грушевський, К. Козубенко, О. Оглоблин, І. Крип'якевич, М. Петровський. Одночасно з ними за межами УРСР досліджували цю проблематику М. Возняк, Д. Дорошенко, В. Біднов, С. Наріжний.

Вивчаючи шляхи формування козацької старшини, Л. Окіншевич дійшов висновку, що “серед козацької верхівки ми з цікавим правом можемо шукати й тих численних елементів з залишків феодальних станів, які посідали проміжне становище між поміщиками й селянами-кріпаками, різні види представників напівшляхетського й напівселянського землеволодіння, – як от бояр, ближчих до шляхти, слуг, ближчих до селян, – які володіли своїми дільницями, зобов'язані цілим рядом службових повинностей” [91]. Праці Л. Окіншевича вводили до наукового обігу значний фактичний

матеріал, у багатьох місцях його доробків знаходимо імена козацьких старшин, яких раніше дослідники не згадували [92].

У контексті розпочатої В. Барвінським традиція вивчення окремих сотень та їх старшин працювали С. Шамрай, І. Пустовіт, М. Ткаченко, К. Козубенко, В. Єфимовський. У роботах цих авторів слід відзначити той факт, що матеріали про старшину подані на тлі соціально-економічної історії, а не конкретно-біографічного дослідження, що значно збіднює проблематику. Ще однією особливістю праць цього періоду було те, що їх автори привернули увагу до такої категорії старшини як сотенні урядники. В умовах класових оцінок згадувати про нищу старшину, яка не мала ні значних маєтностей, не експлуатувала чужу працю, було ідеологічно допустимо.

Історика С. Шамрая цікавила, в першу чергу, старшина Київського полку [93]. Він присвятив низку публікацій Київській сотні, близькій до неї Бориспільській [94], а також Кобизькій [95]. Його праці побудовані в основному на матеріалах Рум'янцевської ревізії і в них найбільш глибоко розглядається історія старшини в другій половині XVIII ст. Розширюючи географію досліджень, С. Шамрай оприлюднив нарис про залюднення Крилівщини, в якому дослідив і участь полтавської та миргородської старшини в цьому процесі [96]. В цьому ж ключі з'явився дослід І. Пустовіт про історію Козельця [97].

М. Ткаченко вперше розглянув матеріал щодо історії такого регіону, як Уманщина, в рамках дослідження якого зупинився на персональному складі старшини Уманського полку [98]. Серед його розвідки були і праці, присвячені історії Канівської сотні Переяславського полку, Кременчуцької Чигиринського, він навіть значний фактичний матеріал щодо лівобережних полків [99]. К. Козубенко проаналізував ревізію 1723 р. Переяславського полку (яка не збереглася нині), але, на жаль, лише щодо Яготинської сотні, а також слідство про хутори в тій же Яготинській і сусідній Березанській сотнях Переяславського полку [100]. І. Манзюк дослідив старшину Гоголівської сотні Київського полку на основі матеріалів Рум'янцевської ревізії [101].

Свій внесок у дослідження історії Переяславщини через висвітлення діяльності полковничих родин Сулим та Іва-

ненків зробив І. Бойко [102]. В нарисі про П. Полуботка, який став об'єктом дослідження М. Василенка, системно розкриваються віхи його діяльності [103].

Діяльність генерального підскарбія Р. Ракушки-Романовського, полковників І. Богуна, Т. Цицюри, І. Аврамовича досліджував М. Петровський. Особливо чисельними уточненнями щодо персонального складу відзначається його монографія “Нариси історії України XVII – початку XVIII ст.” [104]. О. Грушевський, розглядаючи гетьманські земельні надання за часів Хмельницького козацькій старшині, вказував прізвища старшин, які їх отримали [105]. О. Оглоблін присвятив окрему статтю генеральному писарю Вуяхевичу [106].

Серед історіографічних сюжетів відзначимо продовження роботи І. Крип'якевича над складанням реєстрів старшини. Він зробив першу спробу складання реєстру генеральної старшини, полковників Гетьманщини за гетьманування Б. Хмельницькому [107]. Досліджуючи козацьку державність, розглядав елементи державної структури та старшину, яка створювала новий адміністративний апарат [108].

Заслуговує на окрему згадку творчість Д. Дорошенка, який присвятив багато років вивченню діяльності гетьмана Петра Дорошенка і його старшини [109]. Серед нових знахідок історика – згадки про останнє обозництво Тимоша Носача при Тетері, а також ретроспективне генеральне старшинство Устима Зеленка і Семена Половця перед гетьмануванням Опари [110]. Він вперше назвав генеральних обозних Івана Демиденка і Федора Коробку [111], вказав на генерального суддю у Опари Радошинського, Михайла Суличича, Германа Гапоновича і Семена Богаченка – у Петра Дорошенка [112].

Значний внесок у дослідження біографій і родоводів гетьманів І. Мазепи, П. Орлика та І. Скоропадського зробив О. Пріцак [113].

Дослідження істориків діаспори інтенсивно розвивались і в 40-і рр. Вимушений емігрувати, Л. Окиншевич вперше в українській історіографії присвятив спеціальне дослідження козацькій неурядовій старшині, розглянувши причини виникнення та еволюцію цієї категорії командного складу гетьманської адміністрації, її зв'язок з урядовою старшиною [114]. В ній автор дійшов висновків, які відрізняються поєд-

нанням дослідницької сумлінності, наукової аргументації, бажанням зрозуміти причинність, зміст і напрями розвитку неурядової старшини. На його погляд, персональний склад старшини є наріжним каменем будь-якого аналізу всього комплексу проблем Гетьманщини. На жаль, аналізуючи багато сторін управління Гетьманщини автору не вдалося розрізнити і розвести різночасові і різнорівневі явища.

Серед праць, які вийшли друком у цей період, відзначимо дослідження Б.Крупницького. В рамках проблематики він підготував монографії про гетьманування та родоводи Д.Апостола, П.Орлика [115].

У СРСР за часів репресій 30-х – 50-х рр. згортається дослідження проблематики, відбувається замовчуються імена козацької старшини як класового ворога трудящих. Через це замовчування проблема меншою мірою мірі позначилася висока політична заангажованість того періоду. Все ж несправедливо вважати, що в цей період не існувало ніяких досліджень проблеми. Окремі праці з'являлися. Ленінградський дослідник В.Путілов дослідив діяльність гетьмана П.Тетері [116], київський історик В.Шутой – І.Мазепи [117]. На цьому фоні унікальним явищем варто назвати монографію І.Крип'якевича, присвячену гетьману Богдану Хмельницькому [118].

Починаючи з кінця 50-х років з'явилася низка робіт І.Крип'якевича [119], Ф.Шевченка [120], В.Дядиченко [121], К.Стецюк [122], О.Компан [123], що започаткували новий етап історіографії проблеми. У питанні персонального складу козацької старшини вони поступалися за кількісними показниками і фактологічною базою роботам післяреволюційної доби, але в порівнянні з 30-ми – першою половиною 50-х рр. були значним кроком вперед, відроджуючи інтерес до персоналій. На жаль, вони ще не могли використовувати генеалогічний метод дослідження і козацька генеалогія була поза межами їх досліджень.

Вивчаючи адміністративний устрій козацької держави протягом п'яти років – з 1649 по 1654 рр., І.Крип'якевич вперше створив методологічну основу структурного аналізу за окремими полками [124].

Багата фактичним матеріалом монографія Ф.Шевченка “Політичні та економічні зв'язки України з Росією в

середині XVII ст.”. В ній дослідник навів раніше невідомі списки старшини полку Івана Дзиковського, також дослідив старшину полків Східного Поділля, повстання Пушкаря і Барабаша. В. Дядиченко [125], О. Компан [126], К. Стецюк [127], розглядаючи різні питання суспільно-політичного розвитку, на загальному тлі згадують імена козацьких старшин. Наголосимо, що предметом зацікавленості цієї групи вчених не був безпосередній персональний склад старшини, але дотично вони підтримували тяглість історіографічного процесу проблеми.

Працюючи за кордоном, О. Оглоблин [128] назвав 20 сотницьких династій, серед яких відзначив Забіл, які тримали Борзнянську сотню Ніжинського полку впродовж всього часу її існування за винятком десяти років [129]. Однією з ґрунтовних наукових праць, яка стала свого роду останнім словом у розвитку наукової літератури цього періоду про гетьмана Мазепу була його монографія “Гетьман Іван Мазепа і його доба” (1960 р.). В ній він відзначив генеральне обозництво Василя Дуніна-Борковського (1685 – 1702), вакансію обозництва 1702 – 1707 рр. [130], вказав на той факт, що полковник прилуцький Дмитро Чернявський після повернення з сибірського заслання був генеральним суддею у 1675 р. у Петра Дорошенка [131]. За гетьмана Мазепи назвав генеральних суддів Василя Чуйкевича (1707 – 1709), Михайла Гамалію (1707 – 1709), за Скоропадського – Василя Туранського (1709 – 1716) [132]. Проблема походження наказного гетьмана Максима Кривоноса привернула увагу Л. Винара [133].

Характерно, що в Україні в науковій літературі почалося відродження згадок прізвищ козацької старшини. Поступово відходять на задній план класові оцінки і дорогу собі торує наукова об’єктивність. В цих процесах першочергове значення мають праці нового покоління дослідників. Серед них О. Апанович [134], В. Смолій [135], В. Борисенко [136], О. Путро [137], П. Михайлина [138], Г. Швидько [139]. Особливу увагу досліджуваному питанню приділив В. Сергійчук [140], розпочав дослідження землеволодіння козацької старшини О. Гуржій [141].

За кордоном персональний склад козацької старшини як об’єкт спеціального дослідження знайшов продовження

у фундаментальній збірці Ю. Гаєцького, коли в 1978 р. вийшла друком його монографія [142]. Вчений, крім загальнодоступних історіографічних праць, використав східнослов'янський пом'яник з Сінаю, видрукований в 1979 р. в Кембріджі. Він ввів до наукового обігу факт про генеральне обозництво у гетьмана Брюховецького Івана Цесарського, вважаючи його урядовцем 1663–1666 р., Федора Бурляя у Ханенка, генеральних суддів у Сомка Іван Дяченко і Семен Гладкий. Всього в довіднику Ю. Гаєцького подаються дані про 2866 урядових старшин за період 1648–1782 рр. На наш погляд, своєю працею дослідник підсумував усю попередню історіографію проблеми. Поряд з тим, слід відзначити некритичний підхід автора до відбору згадок про старшин, особливо востанній період існування козацької держави, коли паралельно з посадами існували однойменні звання.

Розвідки В. Сенютович-Бережного про головні тенденції входження козацької старшини до російського дворянства, родоводи гетьмана Виговського, полтавського полковника Жученка відзначаються глибоким знанням джерельної бази, переконливою аргументацією, кваліфікованими висновками [143].

Проблеми діяльності соратників І. Мазепи після 1709 р. тримав у полі зору О. Субтельний. Крім того, він робить і деякі зауваження щодо загальних тенденцій розвитку старшини, зокрема, стверджує: “дуже приблизна оцінка показує, що на початку XVIII ст., коли населення гетьманщини складало близько 1,1 млн. чоловік, до старшини належала десь тисяча родин. Порівняно невелика кількість цих родин, здебільшого вихідці з Правобережжя, були нащадками православної української (руської) знаті з-перед 1648 р.” [144]. При цьому він дотримується думки, що “більшість старшини походила з козацьких урядовців і реєстрового козацтва доби перед Хмельниччиною” [145].

Природно, що перетворення проблеми у повноцінний об'єкт дослідження відбулося лише тоді, коли Україна здобула державну незалежність. У нових умовах першим звернув увагу на необхідність більш глибокого висвітлення питань персонального складу козацької старшини Я. Дашкевич. Своїми публікаціями як методологічного плану, так і конкретно-історичними розвідками він примушує дослідників багато в

чому по-новому подивитися на, здавалось би, вияснені у науці проблеми. Намітив шляхи подальших досліджень, активізуючи вчених на таких напрямках як адміністративно-територіальний поділ, персональний склад старшини, ввів термін “клан” Хмельницького, досліджував родовід гетьмана [146].

У новітній період розвитку української історіографії на пошвавлення досліджень проблеми козацької персоналістики вплинули наукові праці В. Борисенка, В. Горобця, О. Гуржія, Я. Дашкевича, М. Крикуна, Ю. Мицика, О. Путро, В. Сергійчука, В. Смолія, В. Степанкова, Т. Чухліба, персонального складу урядової і неурядової старшини – В. Сергійчука, В. Кривошеї, І. Кривошеї, Ю. Мицика, О. Репана, В. Панащенко, В. Щербака, козацької генеалогії – В. Кривошеї, І. Кривошеї, В. Томазова.

Навіть спеціально не досліджуючи персональний склад та генеалогію старшини, але в рамках вивчення козацької держави в цілому, В. Смолій не міг обійти можливостей використання цієї проблематики. Розглядаючи питання особливостей становлення та розвитку козацтва [147], феномена козацтва [148], проявів свідомості козацьких мас [149], функціонування української козацької держави [150], вчений формував нове тло, на якому досліджувалась і козацька старшина. Спільними зусиллями В. Смолія і В. Степанкова розпочався пошук нової концепції подій середини XVII ст. [151]. На шляху до становлення концепції автори зосередили свою увагу на діяльності гетьмана Б. Хмельницького [152], розпочавши з проблем державотворення Правобережної України [153], давши характеристику періоду 1650–1670 рр. [154], через проблеми формування, еволюції та реалізації української державної ідеї [155] вийшли на поняття української національної революції [156].

Зацікавленість цією проблематикою виявив В. Степанков. Розпочинаючи з великої монографії [157], розглядаючи бойові дії на Брацлавщині [158], Поділлі [159], Волині [160], наводить в своїх розвідках характеристики деяких полковників. Дещо пізніше з’явилися його дослідження-життєписи Данила Нечая [161], Григорія Гуляницького [162], Михайла Кричевського [163]. В його полі зору – проблеми формування державної еліти [164], її боротьба за соборність [165] та проблеми спадковості гетьманської влади [166], гетьману-

вання І. Виговського [167], П. Дорошенка [168] (спільно з В. Смолієм).

Серед робіт загального плану, які впливають на історіографічний процес досліджуваної проблеми варто згадати статтю Г. Швидько про еволюції влади козацької старшини [169].

В. Сергійчук, продовжуючи дослідження козацької старшини періоду, що передував Визвольній війні [170], активно працює над виявленням нових імен козацьких полковників. Особливо багаті на такі знахідки його останні праці [171]. Його перу належить узагальнююча монографія про старшинський корпус армії Богдана Хмельницького [172].

Серед плідних дослідників проблематики заслуговує на увагу В. Панашенко. Її публікації опираються на наявний стан історіографії, дають змогу читачу отримати ґрунтовну інформацію про полково-сотенний устрій Гетьманщини, різні сторони життя її соціальної еліти, в першу чергу, неурядової – бунчукових, військових, значкових товаришів [173].

Найпродуктивніше на ниві козацької біографістики працює Ю.А. Мицик. Він у співавторстві з С. Плохієм, С. Стороженком, С. Степанковим [174] створив перші нариси історії Національно-визвольної війни, в яких наведені характеристики основних її керівників. Окремим напрямом пошуків дослідника є біографії гетьманів, в першу чергу, І. Виговського [175] і Ю. Хмельницького [176]. Досліджували діяльності І. Виговського В. Борисенко [177] і О. Путро [178].

Сучасні історики намагаються глибше розкрити проблеми, пов'язані гетьмануванням Виговського [179], Брюховецького [180], Ханенка [181], Апостола [182]. Діяльність гетьмана П. Тетері досліджує і захистив кандидатську дисертацію В. Газін [183].

Увагу М. Крикуна [184] і Т. Чухліба привернули правобережні гетьмани. Ці автори подали біографічні нариси О. Гоголя. Крім того, Т. Чухліб вперше в історіографії звернувся до біографії таких діячів як А. Могила і С. Куницький [185]. О. Гуржій виступає з працями, в яких, окрім аналізу теоретичних аспектів і біографічних моментів гетьмана І. Скоропадського [186], уточнює персональний склад його оточення, родоводу та час проходження його по старшинській ієрархії [187]. О. Путро цікавить діяльність гетьмана О. Розумовського [188].

Багаторічні пошуки джерел дали змогу Ю. Мицику вийти на рівень написання біографічних нарисів про таких козацьких старшин, які, в своїй більшості, лише згадувались у попередній літературі у загальному списку полководців. У полі зору дослідника біографії наказного гетьмана Максима Кривоноса [189], генерального обозного Тимоша Носача [190], одного з кращих дипломатів когорти Б. Хмельницького Силуяна Мужилівського [191], полковників: ніжинського Шумейка, київського Павла Яненка [192], кальницького Івана Сірка [193], корсунського Лук'яна Мозирі [194], брацлавського Михайла Зеленського [195], уманського Йосипа Глуха [196], паволоцького Івана Куцькевича-Минківського [197], Герасима Яцькевича [198], матеріали до родоводу Дорошенків [199], Богунів [200], Джеджалій [201].

Серед родин, які викликають найбільшу зацікавленість у сучасних дослідників – Ждановичі [202], Нечаї [203], Голуби [204], Засядьки [205], Черняки [206], Лисенки [207], Кліші [208], Модзалевські [209], Палії [210].

В. Брехуненко оприлюднив життєписні нариси К. Бурляя, Лісовця [211]. У “Бібліотеці українця” О. ёнглг Кресін видав брошуру “Мазепенці”, в якій розпочав систематизувати наявні згадки про Герциків, Орликів, А. Войнаровського, Д. Горленка, І. Ломиковського, Ф. Мировича, К. Гордієнка, К. Довгополого, Ф. Нахімовського. Цю роботу продовжив С. Павленко, який опублікував велику монографію про Івана Мазепу і його оточення [212].

Петербурзька дослідниця Т. Яковлева дала характеристику більшості визначних козацьких старшин 1657 – 1667 рр. [213]. Поновивши дискусію в нових умовах, вона намагається довести, що Богун і Федорович – це одна особа.

Триває дослідження регіональної історії полків і сотень. І.І. Кривошея захистила першу в Україні кандидатську дисертацію присвячену персональному складу та генеалогії козацької старшини, яку вона підготувала на матеріалах Переяславського полку [214]. Завдяки Ю. Мицику історіографія поповнилась першими науковими працями з історії Корсунського [215], Канівського [216] полків, козацького минулого Острога [217], сучасної території Дніпропетровської області [218], Царичанської сотні Полтавського полку [219]. Значний ексклюзивний архівний матеріал зосереджений і проаналізо-

ваний в авторській монографії, присвяченій козацтву на Уманщині [220]. Висвітлюючи питання регіональної історії, М. Крикун вивчає персональний склад старшини Подільського полку [221], підготували нариси про багатьох старшин: Миргородського полку – Л. Розсоха [222], Чернігівського – П. Пиріг [223] і А. Мельник [224], Уманського – Ю. Бодров [225]. У полі зору інших дослідників знаходяться старшини правобережних полків [226], Уманського [227], Київського [228], Полтавського полку [229], чигиринські [230] і корсунські полковники [231]. Сотенна старшина Київського полку [232].

Відродилося започатковане В. Липинським вивчення локальних груп шляхти в козацькому середовищі. В першу чергу це стосується до любецької шляхти [233].

Новим історіографічним сюжетом є вивчення етнічного складу козацької старшини [234]. З'явилися окремі розвідки щодо старшини грецького [235], єврейського походження [236].

У ґрунтовній монографії З. Когута розглядається діяльність багатьох старшин в останні роки існування Гетьманщини [237]. Ю. Гаєцький ще раз повернувся до уточнення генеральної старшини [238], а також присвятив публікацію процедурі виборів полковника [239]. Серед інших його праць доречно згадати й окремі статті “Спілкування чужинців з козаками”, “Гетьманські універсали в Америці”, “Як козаки підтримували братство”, “Британці у козацькому війську”, в яких дослідник популяризував висновки своєї попередньої монографії, доповнюючи їх новими фактами.

Динаміка зміни мети, підходів, теоретико-методологічних засад, ступеня науковості вивчення зазначеного сюжету дали змогу виокремити три історіографічні етапи дослідження проблеми.

У першому, дореволюційному періоді (XIX – початок XX ст.), наукові розробки характеризуються, з одного боку, відсутністю методологічної досконалості при дослідженні персонального складу старшини, а з іншого – системністю і аргументованістю генеалогічних досліджень. На першому етапі було здійснено спроби тогочасної історіографії скласти реєстри гетьманів, генеральної старшини і полковників, дослідження родовідних, в першу чергу, родин, які зберегли політичний і економічний вплив на початок XX ст. У той

час уже визначилися чотири головні напрями дослідження. З'явилися перші недосконалі реєстри полковників усіх полків Гетьманщини, реєстри полкової старшини та сотників окремих полків. Біографічні нариси та біограми окремих старшин в генеалогічних розписах присвячувалися гетьманам, генеральній старшині, полковникам. Дослідження старшини окремих регіонів зосереджувалась на старшині полків, стосовно яких джерельна база збереглася найкраще (Стародубський, Ніжинський, Прилуцький, Лубенський, Полтавський)

Протягом радянського періоду (1917 – 1991 рр.) під тиском класового підходу, політичної кон'юнктури за дефіциту інформації вченим так і не вдалося реалізувати повною мірою наукові принципи системності, аргументованості, всебічності у підходах до історії козацтва в цілому і старшини зокрема. В працях загального характеру нерідко відчутна політична заангажованість. Зрозуміло, що відсутність спеціальних досліджень вказаної проблематики тягла за собою описовість і фрагментарність у працях з історії Гетьманщини. На цьому етапі в радянській історіографії старшини персоніфіковано використовувалися лише в двох сюжетах: як герої-проводирі народних мас і експлуататори тих же мас. Найбільше дискусій викликало питання про Богуна і Федоровича, одна це особа чи різні. Дискусійність цього питання не знята і на сьогодні.

Відсутність генеалогічних досліджень в радянській Україні надолужувалась істориками діаспори. Західна історична наука збагатила історіографію проблеми узагальнюючим довідником Ю. Гаєцького.

В умовах державної незалежності України, протягом третього періоду, відбулися значні зрушення, але у більшості випадків вони стосуються постановки нових історіографічних питань та часткового їх вирішення. Загалом сучасна вітчизняна українська історіографія персонального складу та генеалогії української козацької старшини стоїть вище іноземних аналогічних досліджень щодо цієї проблеми, але попри значну кількість публікацій ця тема ще не була об'єктом спеціального системного і комплексного дослідження і для пошуковців зберігає чимало загадок і непроторованих шляхів.

Синхронний аналіз усього масиву вітчизняної та зарубіжної історіографії, яка вивчала різні аспекти діяльності української козацької старшини, показує, що історично зумовлено те, що “період “первісного нагромадження” емпіричних знань у вітчизняній історіографії дещо затягнувся” [240]. Українська історіографія у багатьох напрямках перебуває далеко не на завершальному етапі періоду “первісного нагромадження” емпіричних знань. Цей стан зумовлений тим, що в перший період дослідження історії України відбувалися у річищі пануючих російської і польської історіографії, в другий період стався розрив тяглості українського історіографічного процесу, який лише в кінці цього періоду відродився, але все ще залишається в тисках тоталітарного антифактологічного, антиемпіричного, антинаукового підходу до багатьох питань історичного минулого. Історії козацтва і старшини займала серед цих питань одне із провідних місць. Поки що не вдалося здолати фрагментарності досліджень. Серед вад варто назвати і відсутність широких часових перспектив, праць присвячених старшині протягом всього часу існування козацької держави.

Ідеологічні орієнтації авторів меншою мірою вплинули на дослідження персонального складу, більшою – на вибір об’єктів біографічних досліджень. Монархічні, ліберальні, націоналістичні, демократичні, соціалістичні і комуністичні настанови спрацьовують швидше у річищі оцінок тих чи інших політичних діячів Гетьманщини, ніж у самій констатації факту наявності тих чи інших старшин. Тому проблематика відзначається не високою ідеологічною заангажованістю. Навіть “державницька” і “народницька” школа в українській історіографії, які відзначаються значними розходження в оцінці ролі козацької старшини, вимушені оперувати рівновеликими обсягами емпіричних даних.

Сьогодні у вітчизняній науці склалася нова ситуація – було знято значну частину попередніх обмежень, з’явилася ціла плеяда нових дослідників. Як було показано вище, науковці вийшли на новий рівень джерельного забезпечення історичних студій, вищий рівень осмислення суспільних процесів та аргументацій гіпотез та висновків, помітно розширився спектр дослідницьких сюжетів, урізноманітнилися підходи та методи вивчення, присутні різні точки зору. Все

ж головною рисою сучасних досліджень є не дискусії, а процес поступового заповнення лагун усіма учасниками історіографічного процесу. Вірно документовані згадки про каденції, уточнення щодо перебування на старшинських урядах того чи іншого старшини, науково виважені інтерпретації сприймаються науковцями.

Не принижуючи ролі істориків XIX – XX ст. (представників двох перших вказаних періодів), які досліджували історію старшини, зазначимо, що вони зробили багато для збереження фактологічної бази, але завершення її формування припадає на сьогоднішній час, а тому перехід до конкретно-історичних досліджень з політологічним і філософським осмисленням можливий лише через розвиток спеціальних історичних дисциплін, які є основою будь-якого фундаментального дослідження.

Проведений аналіз процесу вивчення персонального складу та генеалогії української козацької старшини дав змогу виявити провідні тенденції розвитку історіографії питання, напрями. Серед них головними є створення переліків-реєстрів козацької старшини, біографічні нариси та біограми окремих старшин, дослідження старшини окремих регіонів (полків, сотень). Увага генеалогів концентрується на родинах гетьманів, генеральної старшини, полковників, полкової старшини, останнім часом – сотників і сотенної старшини. Біографічний жанр не відзначається різноманітністю дослідницьких прийомів, а щодо XVII – XVIII ст. української історії – ускладнюється ще і відсутністю багатьох джерел.

На загал, не зважаючи на досить велику кількість наукових праць з історії козацької старшини, навіть наявні джерела в них використовувалися не повно як за кількістю, так і з якісного боку.

Розглядаючи їх, звичайно, застосовували описовий метод. Враховуючи, що “старі здобутки повинні збагачуватися новими уявленнями, внаслідок чого і генеруються нові ідеї, методи та концепції” [241], на енергійні зусилля дослідників чекають як пошук нових прізвищ козацьких старшин, так і генеалогічні розписи. Утім, кілька поколінь істориків, не беручи до уваги певні вади, заклали міцний підмурок, спершись на який можливо, створити комплексне цілісне дослідження персонального складу української козацької

старшини, котра була головною рушійною силою українського державотворення у XVII – XVIII ст.

Література

1. *Максимович М.А.* Заметка о первых гетманах козацких и первых полковниках прилуцких” (Письмо к Н. А. Маркевичу) // Москвитянин. – 1848. – №9. – С.1-6.

2. *Максимович М.А.* Письма о Богдане Хмельницком к Н. И. Костомарову. Письмо третье // *Собр. соч. М. А. Максимовича.* Том. I . Отдел исторический. – К., 1976. – С.400-407.; Письмо четвертое. – С.407-413; Письмо шестое. – с.419-426; Письмо седьмое. – С.426- 430; Письмо восьмое. – с.430-435; Письмо девятое. – С.435 – 440.

3. *Костомаров М.* Гетьманство Івана Виговського і Юрія Хмельницького. – Тернопіль, 1891. – 4; 234 с.; *Костомаров Н.* Гетьманство Ю.Хмельницького // Исторические монографии и исследования. – СПб, 1872. – Т. II. – 376 с.; *его же.* Мазепа и мазепинцы // *Собр. соч.* – Т.16. – СПб., 1905; *его же.* Руина. Гетманство Брюховецкаго, Многогрешного и Самойловича // *Собр. соч.* – Кн.VI., Т.XV. – СПб., 1905. – XV, 374 с.

4. *Костомаров Н.* *Собр. соч.* – Т.VI. – С. 105, 175.

5. *Максимович М.* Обзорение городовых полков и сотен, бывших на Украине со времени Б.Хмельницкого // *Собр. соч.* – Т. 1. – К., 1876. – С. 654-746.

6. *Максимович М.* Собрание сочинений. – К., 1876. – Т. I. – С. 771.

7. *Максимович М.А.* Бубновская сотня // Журнал Министерства Внутренних Дел. – 1848. – Т.XXIV. – С.211-245; 1849. – Т.XXVI. – С.26-68; *Максимович М.* Бубновская сотня // *Собрание сочинений.* – К., 1876. – Т. 1.

8. *Лазаревский А.* Очерки малороссийских фамилий. Дмитрашки-Райчи. // *Русский архив.* – 1875. – Т. 8. – С.402-405.

9. *Лазаревский А.* Люди Старой Малороссии. Афендики // *Киевская старина.* – 1886. – № 7. – С.443-445.

10. *Лазаревский А.* Очерки малороссийских фамилий. Безбородки // *Русский архив.* – 1875. – № 3. – С. 311-314; *Его же.* Генеральный писарь Андрей Безбородко (1711 – 1780) // *Киевская старина.* – Т. XXVIII. – Кн. I. – С. 135-140.

11. *Лазаревский А.* Из семейной хроники Берлов (1672 – 1805) // *Киевская старина.* – 1899. – № 1. – С. 101-133.

12. *Лазаревский А.* Сулиминский фамильный архив // *Киевская старина.* – 1882. – № 11. – С. 292-327.

13. *Лазаревский А.* Люди Старой Малороссии. Томари // *Киевская старина.* – 1885. – № 5. – С. 14-20.

14. *Лазаревский А.* Очерки малороссийских фамилий. Иваненки // *Русский архив.* – 1875. – Т. 3. – С. 297-298.

15. *Лазаревский А.* Говорил ли Полуботок Петру Великому речь,

приводимую Конисским // Основа. — 1861. — № 8. — С. 9-19; Лазаревский А. Павел Полуботок. Очерк из истории Малороссии XVIII ст. // Русский архив. — 1880. — Т. 1. — С. 137-209.

16. Лазаревский А. Очерки старейших дворянских родов в Черниговской губернии // Записки Черниговского губернского статистического комитета. — Чернигов, 1868. — Кн. 2.

17. Лазаревский А. Универсал гетмана Скоропадского о надаче маенностей значному войсковому товарищу Тимофею Радичу // Черниговские губернские ведомости. — 1885. — № 3.

18. Лазаревский А. Очерки старейших дворянских родов в Черниговской губернии // Записки Черниговского губернского статистического комитета. — Чернигов, 1868. — Кн. 2.

19. Там само.

20. Лазаревский А. Люди Старой Малороссии. Лизогубы // Киевская старина. — 1882. — №1. — С. 101-125

21. Лазаревский А. Очерки малороссийских фамилий. Материалы для истории общества в XVII—XVIII вв. Бороховичи // Русский архив. — 1875. — Т. III. — С. 314-317; *его же*. Михайло Борохович, гадяцкий полковник // Киевская старина. — 1890. — 1890. — Т. XXVIII. — № 2. — С. 547-551.

22. Лазаревский А. Люди Старой Малороссии: Милорадовичи // Киевская старина. — 1882. — № 3. — С. 479-498.

23. Лазаревский А. Очерки малороссийских фамилий. Грабянки // Русский архив. — 1875. — Т. 2. — С. 259-264.

24. Лазаревский А. Крыжановские // Киевская Старина. — 1884. — № 5. — С. 7-13.

25. Лазаревский А. Люди Старой Малороссии: Трошинские // Киевская старина. — 1888. — Т. XXIII. — № 10. — С. 371-373.

26. Лазаревский А. Описание Старой Малороссии. Т. I. Полк Стародубовский. — К., 1888. — XVI /770/ XXX /2/ с.

27. Лазаревский А. Люди старой Малороссии. Миклашевские // Киевская старина. — 1882. — № 8. — С. 243-253.

28. Лазаревский А. Очерки старейих дворянских родов в Черниговской губернии // Записки Черниговского губернского статистического комитета. — Чернигов, 1868. — Кн. 2.

29. Лазаревский А. Семья Скоропадский (1674—1758). Люди старой Малороссии // Исторический вестник.—1880.—Т. II. *его же*. Властная гетманша // Киевская старина. — 1882. — № 1. — С. 213-214.

30. Лазаревский А. Очерки старейих дворянских родов в Черниговской губернии // Записки Черниговского губернского статистического комитета. — Чернигов, 1868. — Кн. 2.

31. Там само.

32. Лазаревский А. Описание Старой Малороссии. Т. III. Полк Прилуцкий. — К., 1902. — XIV/462/ XXIII/3/ с.

33. Лазаревский А. Очерки малороссийских фамилий. Горленки // Русский архив. — 1875. — Т. 2. — С. 248-258.

34. *Лазаревский А.* Люди Старой Малороссии. Марковичи // Киевская старина. — 1884. — № 1. — С. 51-82.
35. *Лазаревский А.* Очерки малороссийских фамилий. Галаганы // Русский архив. — 1875. — Т. 1. — С. 318-322.
36. *Лазаревский А.* Исторические очерки Полтавской Лубенщины XVII и XVIII в. // Чтение в историческом обществе Нестора Летописца. — 1896. — Кн. XI. — Отд. II. — С. 34-203.
37. *Лазаревский А.* Люди Старой Малороссии: Свечки // Киевская старина. — 1882. — № 8. — С. 253-258.
38. *Лазаревский А.* Очерки малороссийских фамилий. Гамалеи // Русский архив. — 1875. — Т. 1. — С. 439-448.
39. *Лазаревский А.* Очерки малороссийских фамилий. Гоголи-Яновские // Русский архив. — 1875. — Т. 1. — С. 451-455.
40. *Лазаревский А.* Описание Старой Малороссии. Т. II. Полк Нежинский. — К., 1893. — IV /521/ XXV /3/ с.
41. *Лазаревский А.* Василий Золотаренко, полковник нежинский // Черниговские губернские ведомости. — 1853. — № 31.
42. *Лазаревский А.* Полтавщина в XVII веке // Киевская старина. — 1891. — Кн. 9. — С. 357-374; *его же.* Исторический очерк местности, составлявшей Полтавский полк (неоконченная рукопись) // Киевская старина. — 1903. — Т. 81. — Апрель. — С. 97-107.
43. *Лазаревский А.* Очерки малороссийских фамилий. Материалы для истории общества в XVII—XVIII в.в. Искры // Русский архив. — 1875. — Т. III. — С. 300-302; *Его же.* Судьба наследства полковника Искры // Русский архив. — 1869. — № 9. — С. 1566.
44. *Лазаревский А.М.* Очерки малороссийских фамилий. Материалы для истории общества в XVII—XVIII в.в. Кочубей (В.Л. Кочубей), Мазепа и М. Кочубей // Русский архив. — 1876. — Т. 3. — С. 438-455.
45. *Лазаревский А.* Очерки малороссийских фамилий. Материалы для истории общества в XVII—XVIII в.в. Герцики // Русский архив. — 1875. — Т. III. — С. 448-450.
46. *Лазаревский А.* Очерки малороссийских фамилий. Жученки-Жуковские // Русский архив. — 1875. — Т. 2. — С. 406-409.
47. *Лазаревский А.* Люди Старой Малороссии: Левенцы // Киевская старина. — 1886. — № 1. — С. 445-451.
48. *Лазаревский А.* Павел Полуботок. Очерк из истории Малороссии XVIII ст. // Русский Архив. — 1880. — Т. 1. — С. 137-209.
49. *Костомаров Н.И.* Павел Полуботок // Русская старина — 1876. — Т. 15. — С. 523.
50. *Лазаревский А.М.* Павел Полуботок. — С. 209.
51. *Востоков А.* Козелецкая рада 1662 г. // Киевская старина. — 1888. — Т. XVII. — Февраль. — С. 269-284; *его же.* Нежинская рада 1663 г. // Киевская старина. — 1888. — Т. XXII. — Май. — С. 125-156.
52. *Востоков А.* Черняк Иван, полтавский полковник // Киевская старина. — 1889. — № 10. — С. 1-17.

53. *Востоков А.* Суд и казнь Григория Самойловича. – К., 1888. – 23 с.
54. *Страдомский А.* Список известных сотников мглинских, со времени учреждения при гетмане Брюховецком Стародубского полка // Черниговские губернские ведомости. – 1853. – № 2. – С. 465-466.
55. *Антонович В.Б., Бец В.А.* Исторические деятели юго-западной России в биографиях и портретах. – К., 1885. – С. 70-72.
56. *Васильчиков А.А.* Семейство Разумовских. – Т. 1. – СПб., 1880. – X, 486, СП, XX с.
57. *Григоревич Н.* Канцлер князь Александр Андреевич Безбородко в связи с событиями его времени // Сборник Императорского Русского Исторического Общества. – Т. 26. – СПб., 1879. – 695 с.; Т. 29. – СПб., 1881. – 736 с.
58. *Дабижка А.В.* Роспись рода Горленков, составленная по фамильным родословным и поминальным спискам, гамотам и документам Горленковского архива // Киевська старина. – 1886. – № 6.
59. *Данилович В.* Нові дані для біографії Івана Сірка // Записки Українського Наукового Товариства у Києві. – 1908. – Кн. 3. – С. 140-148.
60. *Модзалевский В.Л.* Малороссийский родословник. – Т. 1-4. – К., 1908. – 1914.
61. *Модзалевский В.* Малороссийский родословник. – Т.1. – К., 1908. – С.1.
62. *Модзалевский В.Л.* Материалы для биографии стародубского полковника Тимофея Алексеича // Труды Черниговской губернской архивной комиссии. Вып. 12. – Ч. 1. – Чернигов, 1917-1918. – С. 3-4.
63. *Модзалевський В.* Малоросійський родословник. – Т. 5. – Вип. 1. – К., 1996. – 96 с.; *Модзалевський В.* Малоросійський родословник. – Т.5. – Вип.2; *Модзалевський В.* Матеріали до “Малоросійського родословника”. – Вип. 1. – Томари / Упорядник Томазов В. – К., 1996. – 40 с.
64. *Модзалевський В.* Нові відомості про родину Многогрішних // Україна. – 1917. – Кн. 3-4. – С.77-83.
65. *Модзалевский В.* Генеральный судья Черныш и его род // Киевская старина. – 1904. – Т. 84. – Март. – С. 315-347; Апрель. – С. 1-35; Май. – С. 193-230.
66. *Модзалевский В.* Зеньковский полковник Василий Шиман и его потомство // Киевская старина. – 1905. – № 7-8. – С. 38-42.
67. *Модзалевский В.* К родословной гетьмана Даниила Апостола // Киевская старина. – 1904. – Т. 87. – Декабрь. – С. 140-142.
68. *Модзалевский В.* Полтавская интрига 1714 г. // Киевская старина. – 1905. – № 11-12. – С. 173-185.
69. *Модзалевский В.Л.* Роман Ракушка. Один из деятелей “Руины”. – Чернигов, 1913. – /2/39 с.

70. *Модзалевский В.Л.* Очерки по истории Лохвицкой, Сенчанской, Черноуской, Куренской и Варвинской сотен, вошедших в состав Лохвицкого уезда. — К., 1906.

71. ІР НБУ. — Ф. XII.

72. ІР НБУ. — Ф. II. — № 15591-15924; № 15925-16136; № 16137-16335; № 16336-16485; № 16386-16679; № 16680-16872.

73. *Липинський В.* Участь шляхти у великому українському повстанні під проводом гетьмана Богдана Хмельницького. — Філадельфія—Пенсільванія, 1980. — 637 с.; *його ж.* Україна на переломі. 1657—1659. Замітки до історії українського державного будівництва в XVII-ім столітті. — Філадельфія, 1991. — 345 с.

74. *Милорадович Г.А.* Родословная книга черниговского дворянства. — Т. 1—2. — СПб., 1901. — Ч. I. — 114 с; Ч. II. — 464 с; Ч. III. — 406 с; Ч. VI — 316 с.

75. *Милорадович Г.А.* Родословная дворян и князей Кочубеев // Киевская старина. — 1888. — № 8. — С. 46—50.

76. *Милорадович Г.А.* О роде дворян и графов Милорадовичей. — К., 1871; *его же.* Сказание о роде дворян и графов Милорадовичей. — К., 1884.

77. *Слабченко М.* Молороссийский полк в административном отношении: историко-юридический очерк. — Одесса, 1909. — 436 с.; *його ж.* Судівництво на Україні XVII—XVIII ст. — Харків, 1919. — 314 с.; *його ж.* Центральные учреждения Украины XVII—XVIII ст. (Конспект лекций, читаных с 10 июня по 14 июля 1918 г. на украинских курсах для учителей средних школ). — Одесса, 1918. — 91+1 с.

78. *Барвинський В.* Очерки из истории общественного быта Старой Малороссии: I. Выборы сотника в м. Носовке; II. Из истории одной ревизии в сотне Новгородской; III. Сушность полковничьей власти // Украина. — 1907. — Т. IV. — Кн. 2—3. — Ч. 1. — С. 347-368; *Барвинський В.* Выборы сотника в м. Носовка в 1735 г. // Сборник Харьковского историко-филологического общества. — Харьков, 1909. — Т. 18. — С. 399.

79. *Луцицкий И.В.* Киев в 1766 году // Киевская старина. — 1888. — № 1. — С. 5—8.

80. *Федоренко П.* Воронковская сотня Переяславского полка по Румянцевской описи. Отдельный оттиск из 12 вып. трудов Полтавской ученой Архивной комиссии. — Полтава, 1915. — 151 с.

81. *Багалея Д.И.* Новый историк Малороссии: рецензия на книгу А.М. Лазаревского “Описание старой Малороссии”. — СПб, 1891. — 148 с.

82. *Багалея Д.* Займанщина в Левобережной Украине XVII и XVIII в. // Киевская старина. — 1883. — Т. VII. — Декабрь. — С. 560-592; *Багалій Д.І.* Історія Слобідської України. — Харків, 1993. — 255 с.

83. *Рклицкий М.В.* Козаки Золотоношского уезда по данным Румянцевской описи 1767 г. — Полтава, 1911. — С. 17.

84. *Грушевський М.* К истории Переяславской рады 1654 г. // Доклады АН СССР. – Л., 1929. – С.299-305; *його ж.* Історія України-Руси. Т. VIII. Роки 1626–1650. – К., 1995. – 288 с.; *його ж.* Історія України-Руси. – Т. IX–1. – К., 1996. – 880 с.; *його ж.* Історія України-Руси. – К., 1996. – Т. IX. – Ч. 2.; *його ж.* Незвісний епізод з життя Дорошенка // Записки НТШ. – Львів, 1930. – Т. 150.

85. *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т. X. – С. 76-77.

86. *Ксензенко С.* К истории рода Зарудных. Из семейного архива Скибинской // Труды Полтавской ученой архивной комиссии. – Полтава, 1917. – Вып. 15. – С.73-85.

87. *Астроб М.Г.* Процессы Андрея Марковича (глуховского сотника 1709–1714, лубенского полковника 1714–1727, войскового подскарбия 1729–1744). – Полтава, 1909.

88. *Герасимчук В.* Виговський і Гадяцький трактат // Записки НТШ. – Львів, 1909. – Т. 87, 88, 89; *його ж.* Виговський і Юрій Хмельницький // Записки НТШ. – Львів, 1904. – Т. 59, 60; *його ж.* Чуднівська кампанія 1660 р. – Львів, 1913. – /2/, 149 с.

89. *Каманин И.* К вопросу о козачестве до Богдана Хмельницкого. – К., 1894. – 59 с.+ 24 с.; *Каманин И.М.* Эпизоды и деятели эпохи Богдана Хмельницкого. – К., 1905. – 20 с.

90. *Коренець Д.* Повстання Мартина Пушкаря // Науковий збірник, присвячений М.Грушевському. – Львів, 1904. – С. 257-287; *Коренець Д.* Зносини гетьмана Івана Виговського з Польщею в р. 1657 // Записки НТШ. – Львів, 1899. – Т. 31–32; Львів, 1900. – Т. 38. – С. 1-20.

91. *Окіншевич Л.* Значне військове товариство в Україні-Гетьманщині XVII–XVIII ст. // Записки НТШ. – Т. 157. – Мюнхен, 1948.

92. *Окіншевич Л.* Центральні установи України-Гетьманщини XVII–XVIII вв. Ч. 1.: Генеральна рада // Праці комісії для вивчення історії західноруського та українського права. – К., 1929. – Т. 6. – С. 253-425; *його ж.* Центральні установи України-Гетьманщини XVII–XVIII ст. Ч. 2.: Рада старшини // Праці комісії для вивчення історії західно-руського та українського права. – К., 1930. – Т. 8. – С. 1-352.

93. *Шамрай С.* До історії Київської сотні Київського полку // Історико-географічний збірник. – К., 1928. – Вип. 2. – С.134-140; *Шамрай С.* Київська сотня на Гетьманщині в XVII–XVIII вв. (історико-географічна і економічна характеристика) / Київський збірник історії й археології, побуту й мистецтва. – К., 1930. – Т. 1. – 86 с.

94. *Шамрай С.* До історії Баришполя у XVIII ст. // Історико-географічний збірник. – Т. 1. – К., 1927. – С. 93-120.

95. *Шамрай С.* Місто Кобища в XVIII ст. // Записки історико-філологічного відділу ВУАН. – К., 1928. – Кн. XXVI.

96. *Шамрай С.* До історії залюднення Степової України в XVII ст.

(Крилівщина і Лизаветчина) // Записки історико-філологічного відділу ВУАН. – 1929. – Кн. XXIV. – С. 207-290.

97. *Пустовіт І.* Місто Козелець в 60-тих роках XVIII ст. // Записки історико-філологічного відділу ВУАН. – К., 1925. – Т. VI. – С. 113-150.

98. *Ткаченко М.* Гуманщина в XVI–XVII вв. – К., 1927. – 32 с.

99. *Ткаченко М.* Канівська сотня Переяславського полку за Румянцевською ревізією (Студія з економічного та соціального життя Полтавського Подніпров'я) (Окрема відбитка з VII–VIII кн. Зап. іст.-філ. від.). – К., 1926. – 65 с.; *його ж.* Нарис історії Кременчуччини до початку XVIII ст. // Записки Історико-філологічного відділу ВУАН. – 1929. – Т. XXIV. – С.70-73; *його ж.* Нариси з історії селян на Лівобережній Україні в XVII–XVIII ст. // Записки історико-філологічного відділу ВУАН. – Кн. XXVI. – К., 1931. – С.31-179.

100. *Козубенко К.І.* Яготинська сотня за даними ревізії 1723 року // Записки Полтавського ІНО. – Полтава, 1925. – Вип.ІІІ.; *його ж.* Слідство про хутори в сотнях Яготинській та Березанській 1730 р. // Записки історико-філологічного відділу ВУАН. – К., 1928. – Кн. XVII. – С. 205–216.

101. *Мадзюк І.* Гоголівська сотня Київського полку 1766 г. – К., 1926. – 66 с.

102. *Бойко І.* Сулими на Переяславщині в кінці XVII та на початку XVIII в. // Історично-географічний збірник. – Т. 2. – К., 1928; *його ж.* Іваненки на Переяславщині в XVIII ст. // Історично-географічний збірник. – Т. 3. – К., 1929. – С. 9–16.

103. *Василенко М.* Павло Полуботок. З приводу двісталітньої річниці його смерті (24.XII. 1724) // Україна. – 1925. – Кн. 6. – С. 80-108.

104. *Петровський М.* Нариси історії України XVII – початку XVIII ст. (Досліди над літописом Самовидця). – Харків, 1930. – 452 с.; *його ж.* До біографії Івана Богуна // Записки Ніжинського інституту народної освіти. – Ніжин, 1930. – Кн. 10. – С. 47-58; *його ж.* До історії полкового устрою Гетьманщини. II. Причинок до питання про статті Богдана Хмельницького / Відбиток із Записок Ніжинського інституту народної освіти та Науково-дослідчої кафедри історії культури і мови при інституті. – Кн.Х. – Ніжин, 1929. – С. 69-76; *його ж.* До історії Руїни // Записки Ніжинського інституту народної освіти. – 1928. – Кн. VIII. – С. 12-31; *його ж.* Три поповичі // Записки Ніжинського інституту народної освіти. – Ніжин, 1927. – Кн. 7. – С. 3-15; *його ж.* Українські діячі XVII віку. I. Тиміш Цицюра // Записки історично-філологічного відділення ВУАН. – Кн. XXIV. – К., 1929. – С. 79-103; *його ж.* Українські діячі XVII віку. II. Роман Ракушка-Романовський // Записки історично-філологічного відділення ВУАН. – Кн. XXVI. – К., 1931. – С.181-212.

105. *Грушевський О.* Гетьманські земельні універсали 1660–1670 років // Історико-географічний збірник. – К., 1927. – Т. I. – С.

40-92.

106. *Оглоблин О.* До історії Руїни: Михайло Вуяхевич-Височинський // Записки історико-філологічного відділу ВУАН. – К., 1928. – Кн. XVI. – С. 200–215.

107. *Крип'якевич І.П.* Адміністративний поділ України 1648–1654 рр. // Історичні джерела та їх використання. – К., 1966. – Вип. 2. – С. 123-148.

108. *Крип'якевич І.* Студії над державою Богдана Хмельницького // Записки НТШ. – Львів, 1931. – Т. 151. – С. 111-150; *його ж.* Серби в українському війську 1650–1660 рр. // Записки НТШ. – Львів, 1920. – Т. 129. – С. 81–93; *його ж.* З пограничної українсько-московської переписки 1649–1651 рр. // ЗНТШ. – 1929. – Т. 150. – С. 8–91; *його ж.* З козацької сфрагістики. – С. 16; *його ж.* Остафій Астаматій, український посол до Туреччини в 1670-х рр. // Україна. – 1927. – Кн. IV. – С. 6-11.

109. *Дорошенко Д.* Початок гетьманування Петра Дорошенка, 1665–1666 // Праці Українського історико-філологічного товариства в Празі. – Прага, 1942. – С. 120–144; *його ж.* Степан Опара, невдалий гетьман Правобережної України // Праці Українського історико-філологічного товариства у Празі. – Прага, 1939. – С. 30–41; *його ж.* Гетьман Петро Дорошенко Огляд його життя і політичної діяльності. – Нью-Йорк, 1985.

110. *Дорошенко Д.* Степан Опара, невдалий гетьман Правобережної України // Праці Українського історико-філологічного товариства у Празі. – Прага, 1939. – С. 30.

111. *Дорошенко Д.* Початок гетьманування Петра Дорошенка, 1665–1666 // Праці Українського історико-філологічного товариства в Празі. – Прага, 1942. – С. 129.

112. *Дорошенко Д.* Степан Опара, невдалий гетьман Правобережної України // Праці Українського історико-філологічного товариства у Празі. – Прага, 1939. – С. 40; *його ж.* Початок гетьманування Петра Дорошенка, 1665–1666 // Праці Українського історико-філологічного тов-ва в Празі. – Прага, 1942. – С. 17.

113. *Пріцак О.* Іван Мазепа і княгиня Анна Дольська // Мазепа. Збірник. / Праці Українського наукового інституту. – Т. XLVI. – Серія історична. – Кн. 5. – Варшава, 1939. – Т. 2. – С. 102-117.; *його ж.* Рід Скоропадських (Історико-генеалогічна студія) // Гетьманський альманах. – К., 2002. – Ч. 1. – С. 20-31; *його ж.* Гетьман Пилип Орлик поміж Сходом і Заходом Європи // Україна XVII ст. між Заходом та Сходом Європи. Матеріали 1-го українсько-італійського симпозиуму 13–16 вересня 1994 р. – К.–Венеція, 1996. – С. 232-247.

114. *Окіншевич Л.* Значне військово товариство в Україні-Гетьманщині XVII–XVIII ст. // Записки НТШ. – Т. 157. – Мюнхен, 1948.

115. *Крупницький Б.* Гетьман Данило Апостол і його доба (1727–1734). – Аусбург, 1948; *його ж.* Миргородський полковник Павло

Апостол (1618–1678) // Праці українського історико-філологічного товариства у Празі. – Прага, 1944. – Т. 5. – С. 42-46; *його ж.* Гетьман Пилип Орлик (1672–1742). Огляд його політичної діяльності. – Варшава, 1938. – 251 с.

116. *Путилов В.П.* Деятель Гадычского соглашения П.И. Тетеря // Ученые записки Ленинградского государственного университета. – Л., 1941. – Вып. 8. – С. 163-188.

117. *Шутой В.* Народна війна на Україні проти шведських загартників у 1708–1709 рр. – К., 1951. – 238 с.

118. *Крип'якевич І.* Богдан Хмельницький. – К., 1954. – 535 с.

119. *Крип'якевич І.П.* Адміністративний поділ України 1648–1654 рр. // Історичні джерела та їх використання. – 1966. – Вип. 2. – С. 123-148.

120. *Шевченко Ф.П.* Політичні та економічні звязки України з Росією в середині XVII ст. – К., 1959. – 500 с.; *його ж.* Про народ і класи-стани на Україні під час визвольної війни 1648–1654 рр. // Середні віки на Україні. – К., 1973. – Т. 2. – С. 44-55; *його ж.* Формування та склад козацьких полків на Східному Поділлі під час визвольної війни 1648–1654 рр. // Тези III Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції. 4 вересня 1985 р. – Вінниця, 1985. – С. 63; *Шевченко Ф.П., Смолий В.А.* Восстание под предводительством Пушкаря и Барабаша // Вопросы истории. – 1981. – № 2. – С. 180-183.

121. *Дядиченко В.* Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII – початку XVIII ст. – К., 1959. – 530 с.

122. *Стецюк К.* Народні рухи на Лівобережній і Слобідській Україні в 50–70-х роках XVII ст. – К., 1960. – 361 с.

123. *Компан О.* Міста України в другій половині XVII ст. – К., 1963. – 388 с.

124. *Крип'якевич І.П.* Адміністративний поділ України 1648–1654 рр. // Історичні джерела та їх використання. – 1966. – Вип. 2. – С. 123-148.

125. *Дядиченко В.* Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII – початку XVIII ст. – К., 1959. – 530 с.

126. *Компан О.* Міста України в другій половині XVII ст. – К., 1963. – 388 с.

127. *Стецюк К.* Народні рухи на Лівобережній і Слобідській Україні в 50–70-х роках XVII ст. – К., 1960. – 361 с.

128. *Оглоблин О.* Гетьман Іван Мазепа та його доба: Праці історично-філософської секції. – Нью-Йорк, 1960. – 408 с.; *Оглоблин О.* Договір Петра Іваненка (Петрика) з Кримом 1692 року // Київська старовина. – 1994. – № 6; *Оглоблин О.* Люди старої України. – Мюнхен, 1959. – 327 с.

129. *Оглоблин О.* Гетьман Іван Мазепа і його доба. – Нью-Йорк, 1960. – С. 86.

130. Там само. – С. 148, 271.
131. Там само. – С. 245.
132. Там само. – С. 149, 158.
133. *Винар Л.* Питання походження полковника Максима Кривоноса // Український історик. – 1971. – № 3–4. – С. 23–35.
134. *Апанович О.М.* Збройні сили України першої половини XVIII ст. – К., 1968. – 244 с.; *її ж.* Українсько-російський договір 1654 р. Міфи та реальність. – К., 1994. – 95 с.; *її ж.* Урядові службовці Гетьманщини – українська інтелігенція XVIII ст. // УІЖ. – 1997. – № 2; *її ж.* Військові канцеляристи – вихованці Києво-Могилянської академії // Києво-Могилянська академія в історії України. Тези доповідей міжнародної наукової конференції. – К., 1995. – С. 39–40.
135. *Смолій В.А.* Возз'єднання Правобережної України з українськими землями в складі Російської держави. – К., 1974. – 210 с.
136. *Борисенко В.Й.* Соціально-економічний розвиток Лівобережної України в другій половині XVII ст. – К., 1986. – 262 с.; *його ж.* До питання про елементи буржуазії на Лівобережній Україні в другій половині XVII ст. // Феодалізм на Україні. Зб. наук. праць. – К., 1990. – С. 99–114; *його ж.* Де народився Іван Сірко? // Наука і суспільство. – 1989. – № 11. – С. 74.
137. *Путро А.И.* Левобережная Украина в составе Российского государства во второй половине XVIII в. (Некоторые вопросы социально-экономичес-кого и общественно-политического развития). – К., 1988. – 142 с.; *його ж.* Становище козацтва на Лівобережній Україні в II половині XVIII ст. // УІЖ. – 1969. – № 1. – С. 74–82.
138. *Михайлина П.В.* Визвольна боротьба трудового населення міст України (1569–1654 рр.). – К. 1975. – 259 с.
139. *Швидько Г.К.* Еволюція українського козацтва гетьманщини в другій половині XVII–XVIII ст. // Проблеми історіографії та джерелознавства історії запорізького козацтва: Зб. статей. – Запоріжжя, 1993. – С. 14–17; *ее же.* Социально-экономическое развитие городов Украины в XVI–XVIII вв.: Учеб. пособие. – Днепрпетровск, 1979. – 99 с. *ее же.* Источники по истории городских поселений Левобережной Украины в отечественных архивохранилищах (вторая половина XVII – середина XVIII в.). – Днепрпетровск, 1986. – 84 с.; *її ж.* У лиху годину (Про Ю. Хмельницького – молодшого сина Б. Хмельницького) // Козацтво. – 1996. – № 1. – С. 10–15.
140. *Сергейчук В.* Військово-територіальна організація народної армії в перший період визвольної війни 1648–1654 рр. // УІЖ. – 1982. – № 7. – С. 85–93; *його ж.* Київський полковник Михайло Кричевський // Радуга. – 1982 – №1. – С. 107–111; *його ж.* Козацький гетьман Іван Сулима // УІЖ. – 1987. – № 5. – С. 122–129; *його ж.* Перші київські полковники // Україна. – 1985.

– №49. – С. 18-19; *його ж.* Родина Богдана Хмельницького // Наука і суспільство. – 1987. – №10. – С. 81–83.

141. *Гуржій А.И.* Формирование крупного феодального землевладения козацкой старшины на Левобережной Украине (вторая половина XVII – 60-е годы XVIII вв.) // История СССР. – 1983. – № 3. – С. 153-162.

142. *Gajesky G.* The Cossak Administration of the Hetmanate. v.1–2. – Cambridge, 1978.

143. *Сенютович-Бережний В.* Козацтво та боротьба старшини-шляхти на Гетьманщині за визнання за нею російським урядом прав дворянства // Український історик. – 1974. – № 1–3. – С. 76-84; *його ж.* Полтавський полковник Федір Жученко // ЗНТШ. – Т. 169. – С. 457-464; *його ж.* Рід і родина Виговських // Український історик. – 1970. – Ч. 1–3. – С. 149-167.

144. *Субтельний О.* Український сепаратизм на початку XVIII ст. – К., 1994. – С. 12.

145. Там само.

146. *Дашкевич Я.* Родинний клан Хмельницьких // Київська старовина. – 1995. – № 4. – С. 95-101; *його ж.* Гетьманська Україна: Полки. Полковники. Сотні. Лівобережжя. // Пам'ятки України. – 1990. – № 2 – С. 11-13; № 3. – С. 18-20; *його ж.* Павло Тетеря // Володарі гетьманської булави: Історичні портрети. – К., 1995. – С. 253-283; *його ж.* Козацтво на Великому кордоні / Українське козацтво: сучасний стан та перспективи дослідження проблеми. Матеріали круглого столу // УІЖ. – 1990. – № 12. – С. 20-22; *його ж.* Подільські полки (середина XVII – початок XVIII ст.) // VI Вінницька обласна історико-краєзнавча конференція. 1988. – Вінниця, 1988. – С. 18-19; *його ж.* Полково-сотенний лад XVII–XVIII століть на Україні – штучна “біла пляма” // Пам'ятки України. – 1990 – № 1. – С. 6-8; *його ж.* Україна на межі між Сходом і Заходом (XVI – XVIII ст.) // Записки НТШ. – 1991. – Т. 222.

147. *Смолій В.* Українське козацтво: особливості та закономірності становлення та розвитку // Українське козацтво: витоки, еволюція, спадщина. – К., 1993. – Вип. 1. – С. 4-10.

148. *Смолій В.А.* Феномен українського козацтва в загальноісторичному контексті // УІЖ. – 1991. – № 5. – С. 61-72.

149. *Смолій В.* Прояви соціальної свідомості учасників народних повстань на Лівобережній Україні, Запорозжжі // Феодалізм, економіка, класова боротьба, культура. – К., 1986. – С. 231-251.

150. *Смолій В.* Українська козацька держава // УІЖ. – 1991. – № 4. – С. 5-19.

151. *Смолій В.А., Степанков В.С.* У пошуках нової концепції історії Визвольної війни українського народу XVII ст. – К., 1992. – 41 с.

152. *Смолій В., Степанков В.* Богдан Хмельницький. Соціально-політичний портрет. – 2 вид. доп. – К., 1995. – 624 с.; *їх же.* Богдан

Хмельницький. Хроніка життя та діяльності. – К., 1994. – 261 с.
153. *Смолій В., Степанков В.* Правобережна Україна у другій половині XVII–XVIII ст.: проблеми державотворення. – К., 1993. – 71 с.

154. *Смолій В., Степанков В.* Переддень Руїни (1650–1670 рр.) // Київська старовина. – 1993. – № 6. – С. 2-16.

155. *Смолій В., Степанков В.* Українська державна ідея XVII–XVIII століть: проблеми формування, еволюції, реалізації. – К., 1997. – 367 с.

156. *Смолій В.А., Степанков В.С.* Українська національна революція 1648–1676 рр. крізь призму століть // УІЖ. – 1998. – № 1. – С. 3-24; № 3. – С. 3-23; *іх же.* Українська національна революція XVII ст. (1648–1676 рр.). – К., 1999. – 351 с.

157. *Степанков В.С.* Антифеодальна боротьба в роки визвольної війни та її вплив на формування української держави (1648–1654). – Львів, 1991.

158. *Степанков В.С.* Боротьба народних мас Брацлавщини проти нападу польсько-шляхетського війська у лютому–березні 1651 р. // Тези III Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції. – Вінниця, 1985. – С.65; *його ж.* Боротьба трудящихся Брацлавщини проти польсько-шляхетської агресії наприкінці 1654 – на початку 1655 рр. // II Вінницька обласна історико-краєзнавча конференція. 1984. – Вінниця, 1984. – С. 9-10; *його ж.* Перемога під Батогом та її історичне значення // Тези X Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції. – Вінниця, 1991. – С. 33.

159. *Степанков В.С.* Подільський полк на рубежі 50–60-х рр. XVII ст.: територія, адміністративний поділ, населення // IX Вінницька обласна історико-краєзнавча конференція. 5 вересня 1990 р. – Вінниця, 1990. – С. 36-37; *його ж.* Розвиток подій національно визволення на території Поділля влітку 1648 року // Подільська старовина. Науковий збірник на пошану вченого і краєзнавця В.Д. Отамановського. – Вінниця, 1993. – С. 153-162.

160. *Степанков В.С.* Становлення державних інституцій у південно-східній Волині та причини їх ліквідації на початковому етапі національної революції (1648–серпень 1649 рр.) // Велика Волинь: минуле і сучасне. – Ізяслав, 1994.

161. *Степанков В.* Данило Нечай // Полководці Війська Запорозького. Історичні портрети. – К., 1998. – Кн. 1. – С. 241-260.

162. *Степанков В.* Григорій Гуляницький // Полководці Війська Запорозького. Історичні портрети. – К., 1998. – Кн. 1. – С. 81-100.

163. *Степанков В.* Михайло Кричевський // Полководці Війська Запорозького. Історичні портрети. – К., 1998. – Кн. 1. – С. 177–192.

164. *Степанков В.А.* Формування української державної еліти та особливості її менталітету у середині XVII ст. (1648–1657). Поста-

новка проблеми // Українська козацька держава: витоки і шляхи історичного розвитку (Матеріали третіх Всеукраїнських історичних читань). – К. – Черкаси, 1993.

165. *Степанков В.С.* Боротьба уряду Богдана Хмельницького за об'єднання етнічних українських земель України у межах національної держави (1648 – 1657 рр.) // На чолі козацької держави. Деякі аспекти історії Визвольної війни українського народу середини XVII ст. – Рівне, 1994. – Вип. I. – С. 185-236.

166. *Степанков В.С.* Проблеми становлення монархіної форми правління Богдана Хмельницького (1648 – 1657 рр.) // УІЖ. – 1995. – № 4. – С. 14-33.

167. *Степанков В.С.* Гетьманство Івана Виговського: соціально-політична боротьба і проблеми державного будівництва (серпень 1657 – вересень 1659 р. // 36. наук. праць. Середньовічна Україна. – К., 1994. – Вип. 1. – С. 88-108.

168. *Смолій В.А., Степанков В.С.* Гетьман Петро Дорошенко // УІЖ. – 1992. – № 7-8. – С. 84-103; *Смолій В.* Петро Дорошенко // Київ. – 1994. – № 7. – С. 143-152. *Степанков В.С.* Петро Дорошенко // Володарі гетьманської булави. – К., 1995. – С. 285-314; *його ж.* Петро Дорошенко // Полководці Війська Запорозького. Історичні портрети. – К., 1998. – Кн. 1. – С. 101-120.

169. *Швидько Г.К.* Еволюція українського козацтва гетьманщини в другій половині XVII – XVIII ст. // Проблеми історіографії і джерелознавства історії запорозького козацтва: 36. статей. – Запоріжжя, 1993.

170. *Сергійчук В.* Українські козаки на службі Речі Посполитої // Військо України. – 1992/1993. – Ч. 2-3. – С. 76-89; *його ж.* Іменем війська Запорозького: Українське козацтво в міжнародних відносинах XVI – середини XVII століття. – К., 1991. – 224 с.

171. *Сергійчук В.* Богдан Хмельницький і його старшина. – К., 1996; *його ж.* Збройні сили Хмельниччини // Київська старовина. – 1995. – № 4. – С. 82-94; *його ж.* Корсунський полк в історії українського козацтва // Корсунщина козацької доби: проблеми дослідження та збереження історичних пам'яток. Збірник матеріалів науково-практичної конференції, присвячений 500-річчю українського козацтва 19 червня 1992 р. – К., 1993. – С. 24-27

172. *Сергійчук В.* Армія Богдана Хмельницького. – К., 1996

173. *Панащенко В.* Соціальна еліта Гетьманщини (друга половина XVII – XVIII ст.). – К., 1995. – 211 с.; *її ж.* Полкове управління в Україні (середина XVII – XVIII ст.). – К., 1997. – 74 с.; *її ж.* Становлення козацької старшини за часів Богдана Хмельницького // Богдан Хмельницький та його доба. Матеріали Міжнародної наукової конференції, присвяченої 400-річчю від дня народження Великого Гетьмана (Київ, 24-25 жовтня 1995 р.). – К., 1996. – С. 97-107; *її ж.* Василь Золотаренко // Полководці Війська Запорозького. – С. 151-162; *її ж.* Бунчукові товариші // Київська старовина. – 1997. – № 5. – С. 24-40; *її ж.* Військові товариші //

Київська старовина. – 1998 – № 3. – С. 166-174; *її ж.* З історії національних державних інституцій: Генеральна військова канцелярія // Національно-визвольна війна українського народу середини XVII століття: політика, ідеологія, військове мистецтво. – К., 1998. – С.252-276; *її ж.* Значкові товариші // Київська старовина. – 1999. – № 4. – С.126-141; *її ж.* Значкові товариші // Українська козацька держава: Витоки та шляхи історичного розвитку. – К., 2000. – Вип. 7. – С. 165-174; *її ж.* Бунчукові, військові і значкові товариші в Гетьманщині // “Істину встановлює суд історії”. Збірник на пошану Федора Павловича Шевченка. Т. 2. Наукові студії. – К., 2004. – С. 291–347.

174. *Мицик Ю.А., Плохій С., Стороженко С.* Як козаки воювали: Історичні розповіді про запорізьких козаків. – Дніпропетровськ, 1990. – 304 с.; *Мицик Ю.А., Степанков В.С., Стороженко І.С.* Сполохи козацької звитяги: Нариси. – Дніпропетровськ, 1991. – 206 с.

175. *Мицик Ю.А.* Іван Виговський // Володарі гетьманської булави. – К., 1995. – С. 191-236; *його ж.* Спадкоємець Богдана Хмельницького // Пам'ять століть. – 1999. – № 1. – С. 66-72; *його ж.* Гетьман Іван Виговський. – К., 2004. – 83 с.

176. *Мицик Ю.А.* Юрій Хмельницький // Володарі гетьманської булави. – К., 1995. – С. 237-251.

177. *Борисенко В.Й.* Занепад Української держави за гетьманування Івана Виговського // Пам'ять століть. – 1999. – № 5. – С.3-18; *його ж.* Тернистий шлях державотворення // Київська старовина. – 1994. – № 1. – С. 2-9; *його ж.* Курс української історії з найдавніших часів до XX століття. – К., 1996. – 615 с.

178. *Путро О.* Гетьман І. Виговський і Гадяцька угода 1658–1659 рр. (Нові підходи до проблеми національно-визвольної боротьби українського народу (другої половини XVII ст.) // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку (Матеріали третій Всеукраїнських читань). – К.–Черкаси, 1993.

179. *Апанович О.* Гетьман Іван Виговський // Історія України в школі. – 1997. – № 1 / 2. – С. 44-48; *Бульвінський А.* Кримська політика Івана Виговського // Хроніка 2000. – 2000. – № 34. – С. 43-56; *Дзира Я.* Іван Виговський як реформатор українського правопису та основоположник національної діалектології // Конотопська битва 1659 року. Збірка наукових праць. – К., 1996. – С. 43-76.

180. *Горобець В.* Злет і падіння гетьмана Івана Брюховецького // Історія України. – 1997. – № 38. – С. 1-3; № 39. – С. 3-4; *його ж.* “Хочю [...] поняти б за себя московскаго народу вдову... (Жінки в політичній біографії Івана Брюховецького) // Соціум. Альманах соціальної історії. – К., 2003. – Вип. 2.

181. *Дзира Я.* Михайло Ханенко // Гетьмани України: Історичні портрети. Зб. – К., 1991. – С.93-100.

182. *Герасименко Н.* Данило Апостол // Історія України в особах IX–XVIII ст. – К., 1993. – С.338-345.

183. *Газін В.* Діяльність подільського полковника Остапа Гоголя наприкінці 50-их – у першій половині 60-их рр. 17 ст. // Тези XIII Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції. – Вінниця, 1994. – С. 25; *його ж.* Політична програма гетьмана П. Тетері // Українська козацька держава: Витоки і шляхи історичного розвитку. – К., 2000. – Вип. 7. – С. 190-198; *його ж.* Крим-Україна: політичні стосунки періоду гетьманування Павла Тетері (1663–1665 рр.) // УІЖ. – 2001. – № 1. – С. 62-72; *його ж.* Поділля в повстанні 1664–1665 рр. на Правобережній Україні // Поділля і Волинь у контексті історії українського національного відродження. Науковий збірник. – Хмельницьк, 1995. – С. 33-46; *його ж.* Полковник Брацлавський Василь Дрозденко – один з визначних діячів історії України другої половини XVII ст. // Духовні витоки Поділля: Творці історії краю. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції 9–11 вересня 1994 р. м. Кам'янець-Подільський. – Хмельницький, 1994. – Ч. 1. – С.249-252; *його ж.* Участь січовиків у подіях Чорної Ради 1663 р. // Запорозьке козацтво в українській історії, культурі та національній свідомості. Матеріали міжнародної наукової конференції. – К.–Запоріжжя, 1997.

184. *Крикун М.* Подільський козацький полк: періоди існування та полковники // Козацькі війни XVII століття в історичній свідомості польського та українського народів. Матеріали другої польсько-української наукової зустрічі (Львів, 12–13 жовтня 1995 р.). За ред. Л.Зашкільняка. – Львів–Люблін, 1996. – С. 116-144; *Його ж.* З історії української козацької старшини XVII століття. Полковник Остап Гоголь // ЗНТШ. – Львів, 1997. – Т. 233. – С.385-315; Чухліб Т. Євстафій Гоголь // Полководці Війська Запорозького. – С.63-80; *його ж.* Соратники Богдана Хмельницького: військово-політична діяльність Євстафія Гоголя (1648–1679 рр.) // Доба Богдана Хмельницького (До 400-річчя від дня народження великого гетьмана). Зб.наук.праць. – К., 1995. – С.142-160; *його ж.* Є. Гоголь – полковник Війська Запорозького та наказний гетьман Правобережної України // УІЖ. – 1997. – № 1. – С.94-103.

185. *Чухліб Т.* Козацький устрій Правобережної України (остання чверть XVII ст.). – К., 1996. – 90 с.; *його ж.* Гетьман Правобережної України Андрій Могила (1684–1689) // Середньовічна Україна. – К., 1994. – Вип. 1.; *його ж.* Михайло Ханенко // Володарі гетьманської булави. – К., 1993; *його ж.* Українсько-польська військова взаємодія під час гетьманування С. Куницького (1683–1684 рр.) // УІЖ. – 2000. – № 5.

186. *Гуржій О.* Гетьман Іван Скоропадський. – К., 1998. – 207 с.; *Гуржій О., Чухліб Т.* Гетьманська Україна // Україна крізь віки. – Т. 8. – К., 1999. – 303 с.

187. *Гуржій О.* Гетьман Іван Скоропадський. – С. 13, 15.

188. *Путро О.* Останній гетьман // Київська старовина. – 1993. – № 2. – С. 40–51; *його ж.* Останній гетьман України Кирило

Розумовський // Українське козацтво: витоки, еволюція, спадщина. Матеріали міжнародної наукової конференції, присвяченої 500-річчю українського козацтва. Київ–Дніпропетровськ. 13–17 травня 1991 р. у трьох випусках. – К., 1993. – Вип. 1. – С. 140–149.

189. *Мицик Ю.А.* Максим Кривоніс // Полководці Війська Запорозького. Історичні портрети. – К., 1998. – Кн. 1.; *його ж.* Максим Кривоніс // Український історичний журнал. – 1992. – № 12. – С. 69–80.

190. *Мицик Ю.А.* Тиміш Носач // Полководці Війська Запорозького. Історичні портрети. – К., 1998. – Кн. 1. – С. 277–286; *його ж.* Носач (Шкарлат) Тиміш (Тимофій) Іванович // Києво-Могилянська академія в іменах XVII–XVIII ст. – К., 2001. – С. 395–396.

191. *Мицик Ю.А.* Силуян Мужилівський // Полководці Війська Запорозького. – С. 221–226.

192. *Мицик Ю.А.* Павло Яненко-Хмельницький // Полководці Війська Запорозького. – С. 385–390.

193. *Мицик Ю.А.* Отаман Іван Сірко. – Запоріжжя, 2000. – 44 с.

194. *Мицик Ю.А.* Лук'ян Мозиря // Полководці Війська Запорозького. – С. 213–220.

195. *Мицик Ю.А.* Михайло Зеленський // Полководці Війська Запорозького. – С. 141–150.

196. *Мицик Ю.А.* Йосип Глух // Полководці Війська Запорозького. – С. 53–62.

197. *Мицик Ю.А.* Іван Кунцевич-Миньківський // Полководці Війська Запорозького. – С. 193–198.

198. *Мицик Ю.А.* Герасим Яцкевич // Полководці Війська Запорозького. – С. 391–396.

199. *Мицик Ю.А.* Михайло Дорошенко // Україна в минулому. – К.–Львів, 1994. – С. 156–171.

200. *Мицик Ю.А.* Нові дані до біографії Богуна // Тези VII Подільської історико-краєзнавчої конференції. Секція історії дожовтневого періоду. – Кам'янець-Подільський, 1987. – С. 68–69.

201. *Мицик Ю.А.* Нащадки Філона Джеджелія // Українське слово. – 1997. – 21 серпня.

202. *Гурбик А.* Сподвижник Богдана Хмельницького Антон Жданович // Доба Богдана Хмельницького (До 400-річчя від дня народження великого гетьмана). Зб. наук. праць. – К., 1995. – С. 109–119; *його ж.* Київський полковник Антон Жданович // Український історичний журнал. – 1998. – № 3–4.; *його ж.* Антон Жданович // Полководці Війська Запорозького. – Кн. 1.

203. *Горобець В.* Іван Нечай – полковник Білоруський // Історія України. – 1997. – № 17; *його ж.* Іван Нечай // Полководці Війська Запорозького. – С. 261–276; *його ж.* Іван Нечай та українсько-російські змагання за Білорусь (1654–1659 рр.) // УІЖ. – 1998. – № 1–2.

204. *Алфьоров О.С.* До історії покозаченої української аристократії (представники роду Голубів XVI – XVIII ст.) // Гетьманський альманах. – К., 2003. – С. 147–154.

205. *Гавриленко А.* Доля роду Яцька Засядька, полковника Лубенського, протягом трьох з половиною століть // Український засів. – 1997. – № 4–6.

206. *Кучер В.* До родоводу козацько – старшинського роду Черняків // Сіверянський літопис. – 1998. – № 5. – С. 62–63.

207. *Скорульська Р.* Лисенки давні і сьогочасні (історико-літературне дослідження з коментарями та додатками) // Український музичний архів. Документи і матеріали з історії української музичної культури. – К., 1999. – Вип. 2. – С. 154–156.

208. *Ярова Г.І.* До родоводу козацько-старшинського роду Кліш // Кривошея В.В. Українська козацька старшина. Ч.2. Синодики як джерело до козацько-старшинської генеалогії. – К., 1998. – С. 81.

209. *Томазов В.* К генеалогії рода Модзалевских (потомство стародубського полковника Тимофея Алексеевича) // Українська генеалогія: теорія, методологія, історія та практика. Матеріали I генеалогічних читань пам'яті Вадима Модзалевського. – К., 1996.

210. *Чухліб Т.* Володар Правобережної України: Семен Палій // Бористен. – 1996. – № 11

211. *Брехуненко В.* Кіндрат Бурлай // Полководці Війська Запорозького. – С. 27–38; *його ж.* Дем'ян Лисовець // Полководці Війська Запорозького. – С. 199–212; *його ж.* Гадяцький полковник Кіндрат Бурлай // Сіверянський літопис. – 1999. – № 6. – С. 11–16.

212. *Павленко С.* Іван Мазепа. – К., 2003. – 415 с.; *його ж.* Оточення гетьмана Мазепи: соратники і прибічники. – К., 2004. – 602 с.

213. *Яковлева Т.* Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття. Причини і початок руїни. – К., 1998. – 447 с.; *її ж.* Іван Богун-Федорович // Київська старовина. – 1992. – № 5; *Яковлева Т.* Руїна Гетьманщини. Від Переяславської ради – 2 до Андрусівської угоди (1659–1667 рр.). – К., 2003. – 643 с.; *її ж.* Украинская шляхта и государственная идея в годы освободительной войны // Національно-визвольна війна українського народу середини XVII століття: політика, ідеологія, військово мистецтво. – К., 1998. – С. 131–141; *її ж.* Іван Богун: проблеми біографії // УІЖ. – 2000. – № 2. – С. 147–157; № 4. – С. 144–152.

214. *Кривошея І.І.* Козацька старшина Переяславського полку (1648–1782). Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. – Умань, 1998. – 261 с.; *її ж.* Генеалогічні розписи козацько-старшинських родин Яготинської сотні Переяславського полку // Генеалогічні записки Українського геральдичного товариства. – Біла Церква, 2000. – С. 23–31; *її ж.* Еволюція Іркліївської сотенної старшини в XVII–XVIII ст. (Переяславський полк) // Збірник наукових праць. – Умань, 1997. – Вип. III. – С. 199–207; *її ж.* Старшина Баришівської сотні Переяславського полку

у XVII – XVIII ст. (персональний склад та генеалогія). – К., 1998. – 19 с. *її ж.* Козацький рід Тулубів: Спроба поколінного розпису // Збірник наукових праць Київського військового гуманітарного інституту. – 1998. – № 1. – С. 39-45; *її ж.* Синодики як джерело до генеалогії козацько-старшинських родин Переяславського полку // *Кривошея В.В.* Українська козацька старшина. Ч.2. Синодики як джерело козацько-старшинської генеалогії. – К., 1998. – С. 80; *Кривошея В., Кривошея І.* Нариси історії Київщини періоду козацтва. Березань. – К., 2001; *їх же.* Родовідні козаків Терехтимирівської сотні // Сіверянський літопис. – 1998. – № 5; *їх же.* Сосниця козацька. – К., 1999. – 67 с.

215. *Мицик Ю.А., Степенькін С.* Корсунщина козацька. – Корсунь-Шевченківський, 1997. – 126 с.

216. *Мицик Ю.А.* Канів козацький. – Канів, 1997. – 67 с.

217. *Мицик Ю.А.* Острог в роки Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр. – Острог, 2001. – 45 с.

218. *Мицик Ю.А.* Козацький край: Нариси з історії Дніпропетровщини XV–XVIII ст. – Дніпропетровськ, 1997. – 176 с.

219. *Мицик Ю.А.* Царичанка козацька. – К., 2004. – 88 с.

220. *Мицик Ю.А.* Умань козацька і гайдамацька. – К., 2002. – 187 с.

221. *Крикун М.* Подільський козацький полк: періоди існування та полковники // Козацькі війни XVII століття в історичній свідомості польського та українського народів. Матеріали другої польсько-української наукової зустрічі (Львів, 12–13 жовтня 1995 р.). *За ред. Л.Зашкільняка.* – Львів–Люблін, 1996. – С. 116-144.

222. *Розсоха Л.* Миргородська старовина. Дослідження. Статті. Нариси. Розвідки. – Кобеляки, 2002. – 424 с.

223. *Пиріг П.В.* Нариси соціально-економічної історії Чернігівщини у другій половині XVII ст. – К., 1998. – 184 с.; *його ж.* Чернігівщина у визвольній війні українського народу 1648–1654 рр. – К., 1993. – 85 с.; *його ж.* До історії полку Івана Дзиковського // Богдан Хмельницький та його доба.; *його ж.* До питання про Ніжинський полк у роки визвольної війни українського народу // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку (матеріали республіканських історичних читань). – К., 1991. – С. 65-71.

224. *Мельник А.* Чернігівське козацтво // Україна: вчора, сьогодні, завтра. – Запоріжжя, 2003. – С. 50-61; *його ж.* Чернігівщина козацька (до новітньої історіографії) // Генеалогічні записки Українського геральдичного товариства. – Біла Церква, 2001. – С. 293-297.

225. *Бодров Ю.* Уманський козацький полк у добу Руїни. – К., 1999. – 45 с.; *його ж.* Доля уманського козацтва в кінці XVII ст. // Наукові записки з української історії. – Переяслав-Хмельницький, 1999. – С. 154-160; *його ж.* Історія Уманського козацького полку. Монографія. – К., 2001. – 278 с.

226. *Корнієнко М.П., Кривошея В.В.* Персональний склад старшини правобережних полків (1648–1678 рр.). – К., 2000.

227. *Кривошея В.В., Кузнець Т.В.* Національна еліта, Уманщина, козацтво. – К., 1998. – 80 с.

228. *Кривошея В., Ярова Г.* Реєстр полкової старшини Київського полку // Наукові записки з історії України / Переяславський державний педагогічний інститут ім. Г.С. Сковороди. – Переяслав-Хмельницький, 1999. – Вип. IX. – С. 60-62.

229. *Байда О.* Козацькі впливи Брацлавщини на Полтавщину // XIX Вінницька обласна історико-краєзнавча конференція. 1999 р. – Вінниця, 1999. – С. 29-30; *Байда О.П.* Старшина Полтавського полку (друга половина XVII ст.). – К., 1998. – 41 с.

230. *Попованова О.* Чигиринські полковники періоду Визвольної війни українського народу 1648–1657 рр. // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. Зб. наук. статей. – К., 1999. – Вип. 8.; *Величко О.* Козацькі полковники: біографічні і родовідні дрібнічки // Генеалогічні записки Українського геральдичного товариства. – Вип. 1. – Біла Церква, 2000.

231. *Степенькін С.Ю.* Історія Корсунського полку в документах та матеріалах Інституту рукопису ЦНБ ім. Вернадського НАН України // Корсунський часопис. – 1995. – № 2. – С. 6-17; *Його ж.* Корсунський полк у XVII – на початку XVIII століття // Корсунський часопис. – 1996. – № 4. – С. 7-15; *Його ж.* Корсунські полковники // *Мицик Ю.А., Степенькін С.Ю.* Корсунщина козацька. – Корсунь-Шевченківський, 1997.

232. *Іваненко А.О., Кривошея В.В.* Сотенна старшина Київського полку // Наукові записки з української історії / Переяслав-Хмельницький державний педагогічний інститут ім. Г.С. Сковороди. – К.–Переяслав-Хмельницький, 1999. – Вип. VIII. – С. 36-38.

233. *Кондратьєв І.* Любецький замок і любецька околиця за часів Хмельниччини // Сіверянський літопис. –1998. – № 6. – С. 29-36; *Його ж.* Один із старовинних боярських родів Любеча // Людина, суспільство, культура: історія і сучасність. Матеріали ювілейної наукової конференції присвяченої 80-річчю Чернігівського державного педагогічного інституту ім. Т.Г. Шевченка. – Чернігів, 1996. – С. 25-27; *Його ж.* Любецька шляхта в історії України XVII–XVIII ст. // Україна на порозі XXI століття: Актуальні питання історії. Зб. наук. праць. – К., 1999. – С. 75-92; *Кондратьєв І., Кривошея В.* Нариси історії Чернігівщини періоду козацтва. Любеч. – К., 1999. – 106 с.

234. *Кривошея В.* Етнічний склад української козацької старшини (1648–1782) // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень НАН України / Збірник сер. “Політологія і етнологія”. – Вип. 2. – К., 1997. – С. 37-45.

235. *Кривошея І.І.* Козацько-старшинські родини грецького походження на Переяславщині в XVII–XVIII ст. // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: Історичні науки. – Кам'янець-Подільський, 1999. – Т. 3. – С. 55-59.

236. *Томазов В.* Вони служили Україні (з історії козацьких родів

еврейського походження) // Хроніка – 2000. – 1998. – № 21–22. – С. 62.

237. *Козут З.* Російський централізм і українська автономія. Ліквідація Гетьманщини. 1760–1830. – К., 1996. – 317 с.

238. *Gajesky G.* Cossack general staff officers // *Баран О., Герус О.В., Розумний Я.* Ювілейний збірник української вільної академії наук в Канаді. – Венніпег–Манітоба, 1996. – Р. 47, 48.

239. *Гаєцький Ю.* Сторінки з побуту Гетьманщини: вибір полковника // Сіверянський літопис. – 1997. – № 1–2. – С. 47–48.

240. *Рєєнт О.П.* Сучасна історична наука в Україні: шляхи поступу // УІЖ. – 1999. – № 3. – С. 7.

241. *Ковальський М.П.* Деякі теоретичні питання української історіографії // Джерелознавчі та історіографічні проблеми історії України (теорія і методи). – С. 25.